הרב חיים אלטלף

זכות האלמנה למדור – זכות עצמאית או חלק מן הזכות למזונות

פתיחה

במאמר זה אנסה לעמוד על שתי סוגיות בעניין זכותה של האלמנה למדור כלפי היורשים. האחת – האם מדובר בזכות קניינית של האלמנה, או שמא בזכות מגורים גרידא. והאחת, האם תנאי בית דין המיוחד לעניין מדור ממצה את הזכות, או שמא מדובר באחד מפרטי הזכות הכללית למזונות מנכסי הבעל, ובמקום בו אין התייחסות מפורשת של תנאי בית הדין הספציפי, זכאית האלמנה למדור מכוח זכותה למזונות.

נסקור תחילה את המקורות הנוגעים למדור האלמנה בגמרא.

מקור הזכות הוא במשנה (כתובות נב:[277]) שם נאמר:

> [לא כתב לה] את תהי יתבא בביתי ומתזנא מנכסי כל ימי מיגר אלמנותיך בביתי, חייב, שהוא תנאי בית דין. כך היו אנשי ירושלים כותבין. אנשי גליל היו כותבין כאנשי ירושלים. אנשי יהודה היו כותבין עד שירצו היורשים ליתן לך כתובתיך, לפיכך אם רצו יורשין נותנין לה כתובתה ופוטרין אותה.

המשנה (קג.) מוסיפה:

> אלמנה שאמרה אי אפשי לזוז מבית בעלי אין היורשין יכולין לומר לה לכי לבית אביך ואנו זנין אותך, אלא זנין אותה ונותנין לה מדור לפי כבודה.
> אמרה אי אפשי לזוז מבית אבא, יכולין היורשין לומר לה אם את אצלנו יש ליך מזונות, ואם אין את אצלנו אין ליך מזונות. אם היתה טוענת מפני שהיא ילדה והן ילדים, זנין אותה והיא בבית אביה.

והתוספתא (פי"א ה"ז) מוסיפה ומבארת:

> האישה שמת בעלה יושבת בבתים כדרך שישבה בהם בחיי בעלה, משתמשת בעבדים ובשפחות, בכלי כסף ובכלי זהב כשם שנשתמשה בהן בחיי בעלה, שכך כותב לה: תהא יתבא בביתי ומתזנא מנכסי כל יומי מיגר ארמלותיך בביתי.

ועוד נאמר בתוספתא (פי"א ה"ח):

> יכולין היורשין לעכב על ידה שמא תשכירנו לאחר[278].

כמו כן, לאחר מותה אין המדור עובר ליורשי האלמנה, אלא חוזר לידי יורשי הבעל (תוספתא שם)[279].

התוספות (נד. ד"ה בביתי) מסבירים כי זכותה של האלמנה לישב בבית בו דרה בחיי בעלה נלמדת מן המילה "בביתי", כאשר הלימוד הוא כפול, דהיינו הן לגבי זכותה לישב בבית בו התגוררה בחיי בעלה, והן לגבי זכותה להשתמש במטלטלין ששימשו אותה בחיי בעלה.

זכותה של האלמנה - זכות קניינית או חיוב ממוני של היורשים

במסכת כתובות (קג.) נאמר:

> יתומים שמכרו מדור אלמנה לא עשו ולא כלום. ומאי שנא מדרבי אסי אמר רבי יוחנן יתומים שמכרו בנכסים

---

[277] כל המקורות מתייחסים למסכת כתובות אלא אם כן צוין אחרת.

[278] ראה גם שו"ת הרשב"א (חלק א סימן אלף נג). להלכה נפסק כך ברמ"א (אבה"ע, סימן צד סע' א).

[279] וכן ח"מ (סימן צד ס"ק ד).

מועטים מה שמכרו מכרו? התם לא משתעבדי לה מחיים, הכא משתעבדי לה מחיים.

הגרסה בש"ס שלפנינו היא כמובא לעיל – "התם לא משתעבדי ...הכא משתעבדי לה מחיים". גרסת הרי"ף היא "התם לא תפיסא מחיים, הכא תפיסא לה מחיים".

הט"ז מבאר את גרסת הרי"ף (אבה"ע סימן צד ס"ק ב):

התם לא התחילה זכותה עד לאחר מיתה, לפיכך יכולים היורשים להפקיע, אבל במדור התחיל זכותה מחיים.

דהיינו, המילה "תפיסא" אינה מתייחסת להחזקה בפועל של האלמנה במדור בו התגוררה בחיי בעלה, כי אם לזכותה למדור, שהחלה עם נישואיה, לעומת זכותה למזונות מן היורשים, שהחלה רק עם מותו של הבעל.[280]

פשוטן של המילים "לא עשו ולא כלום" מלמד, לכאורה, שהיורשים אינם יכולים למכור את מדור אלמנה כלל ועיקר, ואם מכרו, המכר בטל, ואינו תקף אפילו לאחר פקיעת זכותה של האלמנה.

ויש לשאול, הרי לאלמנה אין מעמד של בעלים על המדור, וכל שיש לה הוא זכות מגורים גרידא. כפי שהתבאר, אין האלמנה יכולה למכור את המדור וגם לא להשכירו לאחרים. ואם כן היינו מצפים להסדר דומה לזה של אדם שמכר נכס המושכר לאחר, שהדין הוא שהמכר חל, ואולם זכותו של השוכר לגור בנכס עדיפה על זכותו של הקונה <u>למשך תקופת השכירות בלבד</u>, ולאחר תום תקופת השכירות חוזרות מלוא הזכויות בנכס לידי הקונה[281], כשגם במהלך השכירות הבעלות בנכס שייכת לקונה. מדוע בענייננו בחרה הגמרא, אפוא, בתוצאה הגורפת "לא עשו ולא כלום", ולא אמרה כי המכר אמנם חל, ואולם זכותה של האלמנה למדור קיימת גם כלפי הקונה?

באחרונים מצינו שתי שיטות בקשר לסוגייתנו, שיטות השונות זו מזו מן הקצה אל הקצה.

שיטת החת"ס והבית מאיר

החתם סופר (חידושים, נד.) וכן בעל בית מאיר (אבה"ע סימן צד ס"ק ד) מפרשים את המילים "יתומין שמכרו מדור אלמנה לא עשו ולא כלום" כפשוטן. לדעתם, אין היורשים יכולים למכור את המדור, ואם מכרו, המכר בטל, ולקונה אין כל זכות בנכס אף לאחר מותה של האלמנה. לדעתם, היות שהאלמנה זכאית למדור בבית מסויים דווקא, ואין היורשים רשאים לפנותה הימנו, הרי שאותו בית כלל לא נפל כירושה לפני היורשים, והאלמנה "תפיסא" בו לחלוטין. לפיכך, אם מכרו היורשים את המדור, הרי הם כמי שמכרו דבר שאינו שלהם, וכבן שמכר בחיי אביו, שהמכר בטל מעיקרו.[282] במקום אחר אומר הבית מאיר כי מדור האלמנה קונה לה מדין חצר[283].

לפי שיטה זו, ניתן לבאר את ההבדל בין יתומין שמכרו בנכסים מועטים לבין יתומין שמכרו מדור האלמנה באופן הבא: הבעל, בחייו, יכול למכור את הבית בו מתגוררת אשתו, ואין האישה יכולה להוציא את הבית מיד הקונה. הסיבה לכך היא שחיובו של הבעל לספק מדור לאשתו אינו מוגבל לבית מסויים, והוא רשאי לפנותה מדירה לדירה לפי צרכיו, ובלבד שיספק לה מדור לפי כבודה, ובכל מקום שילך – שם ביתו.. כיוצא בזה גבי חיוב הבעל לזון את אשתו, אין לאישה זכות לגבות את מזונותיה מנכס מסויים מנכסי הבעל, והוא רשאי לזונה מן הגורן או מן היקב.

אך משמת הבעל, נוצר הבדל בין שני החיובים. לגבי חיוב המזונות, אמנם אין היורשים חייבים לזון את האלמנה מעבר לסכום הנכסים שנותרו בעיזבון, ואולם היות שהאלמנה אינה אוכלת את הנכסים עצמם, אלא את דמיהם, (ובמיוחד שהאלמנה אינה ניזונת אלא מן הקרקע) רשאים היורשים, ואף חייבים, למכור את נכסי העיזבון, ולזון את האלמנה מתמורת המכירה.

---

[4] צפנת פענח (אישות פרק יג הל' ג) מסביר שזכותה של האלמנה למדור זהה לזכותה של האישה למדור בחיי בעלה, ולפיכך משתעבד לה הבעל למדור הן בחייו והן לאחר מותו, משא"כ הזכות למזונות, שלאחר מות הבעל מתחיל חיוב חדש של היורשים כלפי האלמנה.

[281] שו"ע (חו"מ, סימן שיב סע' א).

[282] בסוגיית הגמרא (ערכין כא.) נאמר שאם משכיר מקדיש את הבית המושכר, השוכר הדר בו, במעילה קאי. (לביאור שיטות הראשונים השונות בקשר לסוגייה זו ראה מ. ויגודה שכירות ושאילה (חוק לישראל, נ. רקובר עורך) בעמ' 480) לכאורה, לפי דברי הבית מאיר והחתם סופר, גם אם יקדישו היורשים את הבית, לא תעבור האלמנה על אישור מעילה אם תמשיך להתגורר בו, בדיוק כפי שהיה אילו הקדישו היורשים את הבית בחיי אביהם.

[283] דבריו הובאו בתשובת רעק"א (מהדו"ק סימן קלג).

לעומת זאת, לעניין המדור, התקנה היא "את תהי יתבה בביתי", כלומר, האלמנה זכאית להתגורר דווקא בבית בו התגוררה עם בעלה לפני מותו, ואין היורשים רשאים לפנותה לבית אחר בעל כרחה[284]. בחיי הבעל, יכול היה הבעל להגדיר מהו "ביתי" לפי רצונו. אך משמת, נקבע הבית האחרון בו התגוררו בני הזוג להיות "ביתי". המילים "תפיסא בה מחיים" משמען שהבית בו מתגוררת האישה בחיי בעלה נקרא "ביתי" בחיי הבעל, והוא משועבד לאישה לעניין זה שאם תתאלמן תהיה זכאית לישב בבית זה עצמו.

לפיכך, וכדי לייפות כוחה של האלמנה, תיקנו חכמים שמדור זה, כל עוד זכאית האלמנה להתגורר בו, רואים אותו כאילו כלל לא נפל לפני היורשים, ואינו מהווה חלק מן העיזבון, וליורשים אין בו אפילו קניין הגוף. ומכאן ההלכה כי יתומים שמכרו מדור אלמנה לא עשו ולא כלום.

לעומת זאת, לצורך המזונות השתעבדו נכסי העיזבון לטובת האלמנה רק במובן זה שהיא זכאית להנות מתמורתם, ולכן אין בכוחה למנוע מן היורשים למכרם.

שיטת ר' עקיבא איגר

בשו"ת (מהדו"ק סימן קל"ג) דן רעק"א, בין היתר, בשאלה האם אלמנה קונה בקניין חצר מטלטלין המצויים במדורה. הוא מצטט את דברי הריב"ש בתשובה (סימן שס"ד), שם נאמר:

> ודע כי הנכסים שהם בבית הבעל אע"פ שכשמת נשארו הנכסים בידה ואוהלים כאשר המה, אין זה כלום, שכל תופס צריך תפיסה גמורה שיקנה הדבר באחד מדרכי ההקנאות, ואם כן הבית והתיבות והמטלטלין הכל ברשות היורשים, ואינה נקראת תופסת מפני תפיסת המפתחות.

מדברים אלה לומד רעק"א, שאין לאישה קניין חצר במדור השייך לה[285]. ועל כך קשה, הרי אפילו לשוכר דירה, לפחות לפי חלק מן הראשונים, יש קניין חצר בדירה המושכרת לו, ומדוע לא רואים את האלמנה לכל הפחות כשוכרת?

על כך עונה רעק"א את הדברים הבאים:

> בדירת אלמנה דאין לה שום זכות ליתן אותה לאחר לא להשכיר ולא להוריש, רק שיש לה זכות מתנאי ב"ד, יש לומר דלא מקרי חצירה, וגם כיוון דלא היה לה עניין זכות בדירה זו רק שמוטל בתנאי בית דין, דהיינו שמניחה לדור בתוכה, אבל לא לעניין דבר אחר שיהיה לה שכירות החצר לזכות בנפילת מציאה לתוכה.

(יצויין כי בעל "בית מאיר" מסביר שדברי הריב"ש מתייחסים למטלטלים המצויים בחדרים אחרים, שאינם חלק מ"מדור האלמנה", ולכן יש צורך בפעולת קניין כדי לזכות בהם. אך במטלטלין המצויים במדור האלמנה זכתה האלמנה בקניין חצר[286]).

נמצא, כי רעק"א חולק לחלוטין על דברי החתם סופר והבית מאיר. לדעתו, זכותה של האלמנה במדור הינה מינימלית, ומצומצמת לזכות מגורים בלבד, וממילא מעמדה גרוע אף משל שוכר, שיש לו "קניין ליומיה". לענ"ד, רעק"א רואה את הזכות למדור כוחלק מחובת היורשים במזונותיה של האלמנה, אלא שלגבי המדור קבעו חכמים דרך פירעון ספציפית של חובה זו, לאמור, הבית בו התגוררה עם בעלה. אולם קביעה זו אינה מעניקה לאלמנה זכות קניינית במדור מעבר לשעבוד הכללי שיש לה על נכסי הבעל, ובוודאי שאין בה כדי להוציא את המדור מכלל הנכסים שנפלו לפני היורשים.

אם כנים הדברים, הרי שרעק"א אינו מסכים לכך שהיורשים אינם יכולים את המדור בחיי האלמנה באופן שהקונה יזכה בו רק לאחר פקיעת זכות המדור של האלמנה. ראשית, משום שאם הזכויות הקנייניות אינן שייכות לאלמנה, לא יכול להיות אלא שהן שייכות ליורשים. שנית, אם לאלמנה אין אלא זכות מגורים מכוח תנאי בית דין, הרי שאין בידיה אלא קניין פירות (לכל היותר), ואם גבי זכותו של הבעל לפירות נכסי מלוג, נאמר שהאישה יכולה למכור את גוף הנכסים במובן זה שאם ימות הבעל בחייה יזכה הקונה בנכסים[287], קל וחומר שהיורשים יכולים למכור את המדור בחיי האלמנה והקונה יזכה בו לאחר פקיעת זכותה של האלמנה.

---

[284] ראה לקמן, כי יש ראשונים החולקים על הנחה זו.

[285] [השווה מאמרו של הגרז"ן גולדברג שטען שגם רעק"א מודה שיש לאישה זכויות קנייניות במדור – הערת עורך].

[286] דבריו הובאו בתשובת רעק"א הנ"ל.

[287] רמב"ם, אישות פרק כב הל' ז.

אמנם הלשון ״יתומים מכרו ... לא עשו ולא כלום״ מתיישבת יותר עם פירושם של החתם סופר והבית מאיר, ואולם מצאנו בש״ס מקומות בהן מטבע לשון זו נתפרשה באופן שאינו מוחלט[288].

האם חייבים היורשים לשכור בית לאלמנה

לכאורה, משנתקנה תקנה מיוחדת לגבי מדור האלמנה, ניתן היה לחשוב שהתקנה ממצה את הזכות על כל פרטיה, ואין לפנות בהקשר זה לחיובם הכללי של היורשים במזונות האלמנה. כפי שנראה לקמן, זו הגישה המסתמנת מן התלמוד הבבלי, וכך אכן פסקו כמה מן הראשונים. ואולם, בירושלמי מצאנו גישה שונה, והתירוצים שניתנו בראשונים לסתירה שבין התלמודים מובילים למסקנות שונות, ואף הפוכות לחלוטין.

וכך הם דברי התלמוד הבבלי (נד.):

> תני רב יוסף: בביתי ולא בביקתי, אבל מזוני אית לה. מר בר רב אשי אמר, אפילו מזוני נמי לית לה. ולית הלכתא כמר בר רב אשי.

רש״י (ד״ה בביתי) מפרש:

> אם יש לו בית כופין את היורשין לתת לה מדור לפי כבודה, ואין יכולין לומר לה לכי לבית אביך ואנו זנין אותך שם. אבל אין לו בית אלא ביקתא בעלמא, צריף צר וקטן, ולשון ביקתא ׳בי עקתא׳, יכולין לומר לכי מאצלנו, דאת תהא יתבא ביתי כתב לך ולא בביקתי.

ובד״ה אבל מזוני:

> אבל מזוני אית לה בבית אביה מנכסיו, ולא אמרינן כיוון דלא קרינן בה ואת תהא יתבא בביתי לא קרינן בה ומתזנא מנכסי. ורב יוסף ביתי יתירא דריש, דתקון למכתב בביתי תרי זימני: ואת תהא יתבא בביתי כל ימי מיגר ארמלותיך בביתי.

מימרתו של רב יוסף מופיעה פעם נוספת (קג.), ושם פירש רש״י (ד״ה ולא בביקתי) כך:

> ולא בביקתי – בית צר כעין צריף, כדאמרינן במסכת שבת בקתא – בי עקתא. אם היה מדור שלו צר לא קיבל עליו להוציא את בניו ולהושיבה.

ובתוספות רי״ד (שם) נאמר:

> אדעתא דמפקא להו לזילותא לא כתב לה.

הרי״ף (כ. בדפי האלפס) מעתיק את לשון הגמרא, ואינו מזכיר מקרה בו חייבים היורשים לשכור לאלמנה בית.

התוספות (נד. ד״ה בביתי) מסכם את ההלכה באופן הבא:

> כשאין להן כי אם ביקתי היא מפסדת, דלכולי עלמא יכולין לגרשה, וביש להם בתים טובים היא מרווחת בהאי לישנא דביתי, שמשתמשת במדור כדרך שנשתמשה בחיי בעלה כדאמרינן בפרק הנושא, ואין להחליף לה לגרוע ממנו או שמא אפילו לכיוצא בו.

פשוטה של הסוגיה, וכן פירושה רש״י, הרי״ף והתוספות, הוא, כי זכותה של האלמנה למדור קמה רק לאחר שליורשים יש מדור לעצמם מן העיזבון, ורק אם יש להם בית לגור בו, אזי זכאית האלמנה להתגורר בבית בו גרה בחיי בעלה. ואולם אם אין ליורשים בית מנכסי העיזבון לגור בו בעצמם, אין האלמנה זכאית למדור מן העיזבון כלל.

בתלמוד הירושלמי (פ״ד הי״ג) מופיעה הסוגיה הבאה:

> ר׳ זירא שאל שאיל לרב נחמן בר יעקב ולר׳ אמי בר פפי, לא היה שם בית? אמרו ליה, היורשים שוכרין לה בית.

---

[288] ראה, למשל, יבמות פט., שם נחלקו האמוראים בהסבר המשנה בתרומות ״אין תורמין מן הטמא על הטהור ואם תרם, בשוגג, תרומתו תרומה, במזיד לא עשה ולא כלום״. לדעת רב נתן בר אושעיה, ״לא עשה ולא כלום לתקן את השיריים, אבל תרומה הוי״. כיו״ב בגמרא (ב״ב נ.) שם נאמר ״איש ואישה שמכרו נכסי מלוג לא עשו ולא כלום״, ועל כך מפרש הרשב״ם (ד״ה ה״ג והא אמימר), שאם האיש מכר נכסי מלוג ומתה האישה בחייו, המכר קיים, ומה שנאמר בגמרא שלא עשה ולא כלום מתייחס רק למקרה בו מת האיש בחיי אשתו, שאז האישה מוציאה מידי הלקוחות.

> מיכן ואילך היא אומרת קרקע והן אומרין מעות הדין עם היתומים. כהדא חדא איתתא הוה פורנה עשרין דינר, והוה תמן חד בית בטב עשרה דינר. אתא עובדא קומיה ר׳ חנינה אמר או ייבנין לה ביתא או יבון לה עשרין דינר. אמר רב מנא, מכיוון דלית ביתא טב אלא עשרה, כמאן דלית לה פורנה אלא עשר. מיכן ואילך היא אומרת קרקע והן אומרין מעות הדין עם היתומין.

כבר מראשית דברי הירושלמי ניכר, כי קיים מצב בו חייבים היורשים לשכור לאלמנה בית, וזאת, לכאורה, בניגוד לסוגיות הבבלי דלעיל.

הראשונים הביאו כמה ראיות לכך, שהבבלי אכן חולק על הירושלמי לגבי עצם חיוב היורשים לשכור בית לאלמנה.

האחת – דין זה, המרחיב באורח מהותי את זכותה של האלמנה לא נזכר בבבלי, ודברי רב יוסף הובאו בלא כל הסתייגות.

השנית – בבבלי מופיעה דעתו של מר בר רב אשי כי כאשר מתקיים דינו של רב יוסף, אזי ״אפילו מזוני לית לה״. ואם קיים חיוב לשכור לה בית, אין כל הגיון בכך שהיא תאבד את מזונותיה.

השלישית – בסוגיית הגמרא (קג.) נאמר כי היורשים אינם חייבים לשפץ את מדור האלמנה, ואם נפל, אינם חייבים לבנותו, ואם היה חיוב לשכור לה מדור אחר כשנפל הבית, היה על התלמוד לציין זאת.

ואכן, הריטב״א (נד.) והר״ן (בחידושיו נד.) פסקו, כי הבבלי חולק על הירושלמי, וכי הבבלי אינו מכיר בחיובם של היורשים לשכור לאלמנה בית.

ואולם דעתם זו של הריטב״א והר״ן אינה מקובלת על ראשונים אחרים, שניסו ליישב בין סוגיית הבבלי לסוגיית הירושלמי. להלן נסקור את דעותיהם של הרא״ש, הרמב״ן והרמב״ם, ונראה כי יישוב הסתירה הביא כל אחד מהם למסקנות שונות לחלוטין בשאלת חובת היורשים לשכור בית לאלמנה.

שיטת הרא״ש

לאחר שהרא״ש מציג את הסתירה בין הבבלי לירושלמי, אומר הרא״ש את הדברים הבאים (פרק ד סי׳ כט):

> ״וזה פירושו [=של הירושלמי]: לא היה שם בית ראוי לדירת האלמנה והיתומים מהו, א״ל היורשין שוכרין לה בית ואם היא אומרת קרקע, פרוש בבית בעלי אני רוצה לדור והם אומרים מעות פירוש נשכור לך בית למדור ונדור בביתינו, הדין עם היורשין לפי שאין גוף הקרקע קנוי לה אלא לדירה בעלמא, הלכך יכולין לשכור לה בית אחר וידורו הם בביתם.
> והא דאמרינן משתמשת במדור שנשתמשה בו בחיי בעלה, היינו כשיש לכולם דירה והם רוצים ליתן לה דירה פחותה מבית בעלה...
> וי״מ גמרא דידן כמו הירושלמי, בביתי ולא בבית עקתי כגון שהבית צר מהכיל כולם, ישכרו לה בית אחר, ואינה יכולה לומר אדור בבית בעלי ואתם תשכרו לכם בית. והא דקאמר מר בר רב אשי אף מזוני לית לה, פי׳ אין לה מזונות משלם אלא לפי ברכת הבית ורב יוסף סבר דמזוני משלם אית לה...
> ומדור אלמנה שנפל אין חייבים לבנותו אלא שוכרין לה בית, וגם אין מניחים לה לבנותו ולא לשפץ כי חפצים יותר לשכור לה בית.

לדעת הרא״ש, הירושלמי דן במקרה בו הבעל הותיר אחריו בית, אך בית זה אינו ראוי לדירת האלמנה והיורשים ביחד. על מצב שכזה אומר הירושלמי כי זכותם של היורשים לגור בבית הבעל גוברת, שכן לאלמנה אין קניין בבית, אלא ״שעבוד דירה יש לה עליו״ בלבד. אלא שמפני שעבוד זה חייבים היורשים לשכור לה בית אחר לפי כבודה.

רק כאשר יש בעיזבון מספיק בתים למגורי כולם, זכאית האלמנה לגור ב״ביתי״, דהיינו בבית בו גרה בחיי בעלה.

לדעת הרא״ש, היורשים חייבים לשכור לאלמנה בית גם כאשר הבית נפל. הרא״ש אינו מבאר מה הדין כאשר לא היה בעיזבון בית כל עיקר.

המעשה שהובא בירושלמי אינו עוסק, לדעת הרא״ש, בסוגיית מדור האלמנה, אלא בדרכי גביית הכתובה עצמה. מדברי ר׳ מנא שפסק שכשם שהיו יכולים היורשים לתת לאלמנה את הקרקע היחידה שנותרה בעיזבון ולפטור אותה בשווי של עשרה דינרים בלבד, כך יכולים הם לתת לה מכיסם עשרה דינרי כסף ולפטור אותה, מוכיח הירושלמי שאין לאלמנה זכות לקבל את נכסי העיזבון

עצמם, אלא רק שעבוד בלבד, ורשאים היורשים לסלקה בכסף, והוא הדין לזכות המדור, דהיינו שכאשר יש רק "בית עקתי", אין לה אלא זכות לדירה על העיזבון, והיורשים רשאים לסלקה ולשכור לה מדור אחר.

מן ההשוואה שמשווה הירושלמי, לפי פירושו של הרא"ש, בין שעבוד נכסי הבעל לצורך גביית הכתובה, לבין "שעבוד הדירה" שיש לאלמנה על המדור שאינו מספיק לכולם, ומן הקביעה שאם היורשים בחרו לסלק את האלמנה מ"בית עקתי", הם חייבים לשכור לה בית משום שעבוד הדירה שיש לאלמנה על אותו בית, מסיק ר' עקיבא איגר (דרוש וחידוש חלק ב, נד.) כי חיובם של היורשים לשכור לאלמנה בית חל רק כאשר יש בעיזבון בית, אלא שהוא "בית עקתי" או שנפל. אך כשלא היה בעיזבון בית כלל, אין לאלמנה "שעבוד דירה", שכן שעבוד זה חייב להתייחס לבית מסויים, וממילא אין היורשים חייבים לשכור לה בית.

מכאן, שהחיוב לשכור בית אינו נובע מתנאי הכתובה, אלא מתייחס למצב מסויים בו בחרו היורשים לסלק את האלמנה מן הבית שבעיזבון או שלא להקים את הבית שנפל. החובה לשכור קמה אך ורק משום שהיורשים בחרו לסלק את האלמנה מן הבית הכלול בעיזבון, ומשבחרו לעשות כן, עליהם לספק לאלמנה מדור חלופי, שהרי יש לה קניין על גוף הבית לעניין זכות דירה. החובה נובעת מכך שהיורשים משתמשים במדור (או בקרקע עליו היה המדור שנפל) שהיה אמור לעמוד לרשותה של האלמנה, ולכן היורשים חייבים לשכור לה בית <u>על חשבונם הפרטי</u>, ולא רק מהנכסים הכלולים בעיזבון. יצויין כי גם במעשה שבירושלמי שילמו היורשים עשרה דינרים <u>מכיסם הפרטי</u> לאלמנה כדי לסלקה מן הקרקע.

לפי הסבר זה, קניין הגוף לדירה, אין פירושו שעבוד על הנכס ממנו סילקו היורשים את האלמנה, אלא משמעו החיוב שעל היורשים לדאוג למגורי האלמנה כאשר נותר בית בעיזבון. לפיכך, אין זכותה של האלמנה לדמי שכירות מוגבלת לערכו של המדור שנותר בעיזבון, אלא על היתומים לשכור לה בית למשך כל תקופת הזכאות למזונות.

מכאן, שלשיטתו של הרא"ש, זכותה של האלמנה למזונות מן היורשים אינה כוללת מדור, וזכות המדור נקבעת אך ורק לפי תנאי הכתובה המיוחד. היות שבתנאי הכתובה נאמר "בביתי", הרי שכשאין בית, אין כלל חובה לספק מדור לאלמנה.

ואולם, כאשר קיים בית בעיזבון, מתקיים התנאי של "בביתי" וממילא זכאית האלמנה למדור. ואז, אם יש דירות לכולם, זכאית האלמנה להתגורר בבית בו חיה עם בעלה, ואם אין די דירות לכולם, הברירה עוברת לידי היורשים – רצו - נותנים לה לדור בבית מבתי העיזבון, רצו – שוכרים לה בית אחר על חשבונם[289].

שיטת הרמב"ן

בפתח דבריו מצטט הרמב"ן את התלמוד הירושלמי ומציין כי לכאורה, חולקים התלמודים זה על זה. הרמב"ן מביא את פירושו של הרא"ש, מעיר כי פירוש זה "אינו מחוור ואינו נכון", ומבאר את דעתו (נד.):

> ולי אפשר לפרשו בעניין אחר, וכך הוא: לא היה שם בנכסי המת בית כלל, היורשין שוכרין לה בית לפי כבודה, ואם רצו נותנין לה דמי שכירות בית כפי שהוא, והיא טורחת ושוכרת לעצמה. ואם היא אומרת איני רוצה לטרוח אלא שכרו לי אתם אין שומעין לה...
> ואם זה הפירוש אמת, אפשר שלא נאמרו הדברים אלא במי שאין לו בית כלל, שכיוון שתנאי בית דין הוא למיתב בביתיה, ויורשיו צריכין לשכור לעצמן, ישכרו בית ראוי לדירת כולם, ומקום שהיורשין דרים בו זהו ביתו. אבל מי שיש לו בית ואינו ראוי לדירת כולם, אינן שוכרין לה משום מיעוטא דבביתי בביתי תרי זימני.
> וסברתי כן מפני שאין צורך הגמרא שלנו שישכרו לה יורשין כלום, אלא משמע שלגמרי הפסידה דירתה, מדאמר מר בר רב אשי אפילו מזוני לית לה, אף על גב דאין הלכה כמר בר רב אשי.

דבריו אלה של הרמב"ן הפוכים לחלוטין לפירושו של הרא"ש! בעוד שלדעת הרא"ש חיוב היורשים לשכור בית הוא רק במצב בו נותר בית בעיזבון, אלא שנפל או שאינו מספיק לדירת כולם, הרי שלדעת הרמב"ן, רק במקרה בו לא היה בעיזבון בית כלל, קם חיובם של היורשים לשכור מדור לאלמנה, ואילו במקרה שנותר רק "בית עקתי" או שהיה בית ונפל, אין היורשים חייבים לשכור לה בית. בנוסף, נראה מדברי הרמב"ן שהחיוב לשכור חל רק כאשר היורשים שוכרים בפועל מדור לעצמם מכספי העיזבון, שאז ניתן לומר שמדור זה נחשב "ביתי".

פירושו של הרמב"ן לדברי הירושלמי, לפיו מדובר במקרה בו לא הותיר הבעל מדור כלל, מתיישב עם לשונו של הירושלמי (<u>לא</u>

[289] אציין כי לדעת הטור (אהע"ז סימן צד), דעת הרא"ש היא כדעת הרמב"ם.

היה שם בית מאי?), ואף מתיישב עם סוגיית "בי עקתי" בבבלי, שלא הזכירה כלל חיוב לשכור בית.

הקושי בדברי הרמב"ן לדעתי, שאם המילה "בביתי" באה למעט, ראוי היה למעט מצב בו אין בעיזבון בית כלל, מלמעט מצב בו יש בית צר בלבד, מה גם שבבית זה התגוררו האלמנה והבעל ערב מותו!

גם הנמקתו של הרמב"ן כי כאשר אין בית, והיורשים צריכים לשכור לעצמם, הרי "מקום שהיורשין דרים בו זהו ביתו" ולכן חייבים לשכור גם לאלמנה, אינה ברורה. מדוע בית ששכרו היורשים לאחר מיתת אביהם נחשב "ביתו" של אביהם יותר מבית צר בו התגורר הבעל בפועל ערב מותו?

לענ"ד, ניתן להציע את הפירוש הבא: הגדרת המדור לפי הרמב"ן היא מדור הקיים מנכסי העיזבון. או שהיה קיים ברגע המיתה או שרכשו אותו היתומים לאחר מכן מנכסי העיזבון.

לכן, כאשר נותר בית בעיזבון, נקבעת זכותה של האלמנה ע"פ תנאי הכתובה, ואם נותר רק "בית עקתי", או שנפל הבית, איבדה האלמנה את זכותה למדור, משום המיעוט של "בביתי". לעומת זאת, כאשר לא היה בית בעיזבון, אך היורשים שוכרים מדור לעצמם מכספי העיזבון, "נוצר" מדור חדש בנכסי העיזבון. משנוצר מדור בנכסי העיזבון, אזי "מקום שהיורשים דרים זהו ביתו", ושבה ומתעוררת זכותה של האלמנה למדור ב"ביתי", אלא שכעת אין היורשים רשאים לדחותה בטענה שהמדור אינו מספיק לכולם, שהרי אם כבר שוכרים בית, יש לשכור בית המספיק לכולם, ולא ניתן ליצור לכתחילה מצב של "בית עקתי".

מכל מקום, נראה שלדעת הרמב"ן אין היורשים חייבים לשכור מדור לאלמנה מכיסם הפרטי, אלא רק מכספי העיזבון, שהרי אם היורשים שכרו לעצמם בית מכספם הפרטי, כיצד ניתן לראות בבית זה "ביתי"?

מדברי הרמב"ן, לפיהם כשהיורשים מסלקים את האלמנה מ"בית עקתי" אין הם חייבים לשכור לה בית, וכן מכך שכשלא היה כלל בית בעיזבון הם חייבים לשכור רק משום ש"מקום שהיורשין דרים בו זהו ביתו" עולה שגם לדעתו, כשהיורשים חייבים לשכור דירה לאלמנה, אין חובה זו נובעת מחובת המזונות הכללית.

שיטת הרמב"ם

הרמב"ם קובע (אישות פרק יג הל' ו):

> זה הכלל, כל מי שיש לו עליו מזונות בין בחייו בין אחר מותו יש לו כסות וכלי בית ומדור. וכל שבית דין מוכרין למזונותיו כך מוכרין לכסותו וכלי ביתו ומדורו.[290]

וכך הם דבריו בפרק יח (הל' ב–ג):

> ב. כשם שניזונת אחר מותו מנכסיו, כך נותנין לה כסות וכלי תשמיש ומדור. יושבת במדור שהיתה בו בחיי בעלה ומשתמשת בכרים ובכסתות בעבדים ובשפחות שנשתמשה בהן בחיי בעלה. נפל המדור, אין היורשין חייבים לבנותו. ואם אמרה הניחו לי ואני אבננו משלי אין שומעין לה. וכן לא תחזק בדקו ולא טחה אותו אלא תשב בו כמו שהוא או תצא. ויורשין שמכרו מדור אלמנה לא עשו כלום.
> ג. נפל הבית או שלא היה לבעלה בית אלא בשכר, נותנין לה מדור לפי כבודה. וכן מזונותיה וכסותה לפי כבודה. ואם היה כבוד הבעל גדול מכבודה נותנין לה לפי כבודו, מפני שעולה עמו ואינה יורדת אפילו לאחר מיתה.

לכאורה נראה, כי הרמב"ם פוסק, שבכל מקרה בו אין האלמנה מתגוררת בבית בעלה, בין מחמת שלא היה שם בית כלל, בין מחמת שנפל, חייבים היורשים לשכור לה בית[291].

בדבריו של הרמב"ם מספר קשיים.

ראשית, הרמב"ם כלל אינו מזכיר את דין "בי עקתי", אף לא כדי לומר שבמקרה זה רשאים היורשים לסלק את האלמנה מן הבית ולשכור לה אחר, הגם שדין זה נאמר בגמרא בלא חולק.

שנית, מדוע מחלק הרמב"ם את הדין כש"נפל הבית" לשתי הלכות? יכול היה הרמב"ם לכתוב כי כאשר נפל הבית, אין היורשים

---

[290] כלל שכזה אינו מופיע במפורש בתלמוד, ובנו"כ מבואר שהרמב"ם הסיקו, ככל הנראה, מסוגיית כתובות סט.

[291] כך פירשו את דבריו המגיד משנה (על אתר), הטור (סימן צד) והבית יוסף (שם, ד"ה ומ"ש רבינו בשם הרמב"ם).

חייבים לבנותו, אלא ישכרו לה בית אחר?

ושלישית, מדוע בהלכה ב׳ נאמר ״נפל המדור״, ובהלכה ג׳ נאמר ״נפל הבית״?

הרמב״ן[292] מקשה על הרמב״ם מדוע התעלם מדברי רב יוסף בענין ״בית עקתי״, ומתרץ כי הרמב״ם סבר ש״ביקתא, כמי שלא היה לו לבעלה בית כלל דמי, משום מיעוטא דלישנא״. דהיינו, דברי רב יוסף לא באו למעט מזכותה של האלמנה, אלא לומר כי כאשר נותר רק בית צר, לא התקיים התנאי של ״בביתי״, וכאילו שלא נותר בעיזבון בית כלל, ואז היורשים חייבים לה בית.

דברים אלה מתיישבים עם הכלל שכלל הרמב״ם בפרק יג (שם). חיובם של היורשים במזונות האלמנה כוללים בתוכם גם חיוב לדאוג לה למדור, אלא שאם הניח הבעל בית המספיק לדירת כולם, קמה לאלמנה זכות מיוחדת, מכוח תנאי הכתובה המיוחד לעניין המדור, להמשיך לדור דווקא בבית בעלה, ואם ניתן, דווקא בבית בו התגוררה עם בעלה לפני מותו. אך אם לא הניח הבעל אחריו בית, זכאית האלמנה, כוחלק ממזונותיה, למדור לפי כבודה. משמעות דינו של רב יוסף היא, אפוא, שכאשר נותר רק בית צר, אין אומרים שהאלמנה והיורשים חייבים להתגורר בו בדוחק, אלא אומרים שתנאי הכתובה המיוחד לא התקיים, והאלמנה זכאית למדור מנכסי העיזבון מכוח זכותה למזונות[293]. נמצא, כי גם עפ״י פירוש זה אין התלמוד הירושלמי חולק על התלמוד הבבלי[294].

לפי הסבר זה, הדין האמור בדף קג., כי כשנפל הבית אין היורשים חייבים לבנותו, וכן שאין האלמנה רשאית לשפץ את המדור, לא נאמר אלא כאשר האלמנה מתגוררת בבית בעלה, שאז מצומצמת זכותה אך ורק ל״ביתי״ כפי שהוא. גם הדין שהיורשים אינם יכולים לכפות עליה לעבור לבית אחר נכון רק כשהמדור הוא מדין תנאי הכתובה המיוחד. ומאידך, כאשר יש בעיזבון בית הראוי לדירת האלמנה לפי כבודה, אין היא זכאית לדרוש מן היורשים לשכור לה בית אחר, ואם בכ״ז עזבה את המדור, אין היא זכאית למזונות אלא כפי ״ברכת הבית״.

לעומת זאת, אם לא נותר מדור הראוי לאלמנה בעיזבון, חייבים היורשים לשכור לה בית אחר, ובמקרה כזה, כאשר העובדה שהאלמנה אינה מתגוררת בבית השייך לעיזבון אינה נובעת מאי רצונה של האלמנה לעשות כן, אין זכותה למזונות נגרעת, והיא זכאית למזונות מלאים.

בדרך זו מתורצות גם שתי הקושיות האחרונות על דברי הרמב״ם. בהלכה ב׳ עסק הרמב״ם במצב בו גרה האלמנה בבית שהיה בית בעלה, ולפיכך כתב כי אין היא רשאית לחזק בדקו, וכאשר נפל <u>המדור</u>, אין היורשים חייבים לבנותו, דהיינו שכאשר נפל הבית שהיה מיועד למדור האלמנה מדין תנאי הכתובה, אין האלמנה יכולה לחייב את היורשים להשיב את המדור לקדמותו, והיא אבדה את זכותה ל״מדור״ מכוח תנאי ב״ד.

לעומת זאת, בהלכה ג דן הרמב״ם בחיוב המדור מדין מזונות, ושם כתב כי כאשר נפל הבית, או כאשר לא היה שם בית כלל, אין האלמנה זכאית למדור מסויים, אך היורשים חייבים לשכור לאלמנה בית לפי כבודה[295].

---

[292] שם.

[293] להבחנה בין זכות האלמנה למדור מדין מזונות, לבין הזכות מדין תנאי הכתובה, ראה פסק דינו של בית הדין הרבני בת״א בתיק 4273/ תש״י , פד״ר ב׳ 278, וכן בתיק 36/נא, פד״ר י״ח 354, עמ׳ 364. וכן ב״צ שרשבסקי, **דיני המשפחה בישראל** (מהדורה שלישית, ירושלים, תשמ״ד), עמ׳ 325-323.

[294] בספר ׳הפלאה׳ (קונטרס אחרון למסכת כתובות, סימן צד) תירץ את דברי הרמב״ם באופן הבא. לדעתו, רב נחמן ואבימי בר פפא, הקובעים בתלמוד הירושלמי, כי היתומים חייבין לשכור לה בית, חולקים על רב יוסף, ומפרשים את המילה ״בביתי״ לא באופן הגורע מזכותה של האלמנה, אלא לייפוי כוחה של האלמנה, וזאת בהתאם לשיטתם בבבלי (נג.), שם סבורים רב נחמן ואבימי בר פפא כי אין דורשים לשון הדיוט לגרוע מכוחו של הזכאי עפ״י השטר, אלא רק לייפות את כוחו. לפיכך, אין הם מסכימים כי הכפילות של המילה ״בביתי״ באה לומר שבמקרה בו נותר ׳בי עקתי׳ ניתן להוציא את האלמנה מן המדור, אלא דורשים הם שהמילה הנוספת באה לומר כי האלמנה זכאית למדור בכל מקרה, בין ביתו של הבעל, ובין בבית אחר. הרמב״ם, שסבר שהתלמודים חולקים זה על זה, פסק, באופן עקרוני, כרב נחמן שאין לדרוש לשון הדיוט לגריעותא, ולפיכך השמיט את דינו של רב יוסף.

[295] ר׳ עקיבא איגר מפרש את דברי הרמב״ם באופן שונה. לדעתו, סובר הרמב״ם כדעת הרמב״ן שהובאה לעיל, לפיה רק כאשר אין כלל בית חייבים היורשים לשכור בית אחר, ואילו כאשר הניח הבעל בית צר, מסלקים היורשים את האלמנה, ואינם חייבים לשכור לה בית אחר. לדעתו, דברי הרמב״ם בהלכה ב׳ ״מדור אלמנה שנפל...״ עוסקים במקרה בו רק מדור האלמנה נפל, אך מדור היתומים נשאר על תלו, אלא שאינו מספיק לדירת כולם, ובמקרה כזה אין היתומים חייבים לבנותו, ואף אינם חייבים לשכור לה בית אחר. לעומת זאת דבריו בהלכה ג׳ ״נפל הבית או שלא היה לבעלה בית אלא בשכר...״ דנים במצב בו אין בעיזבון אלא בית אחד, בו דרה האלמנה, וכאשר בית זה נפל, חייבים לשכור לה דירה אחרת.

אציין, כי אין הכרח לומר, שהרא"ש והרמב"ן חלוקים על הכלל שכלל הרמב"ם[296]. ניתן לומר כי כאשר זכאי אדם למזונות בלבד, (למשל – עבד עברי ומשפחתו) יודו גם הרא"ש והרמב"ן שזכאי הוא גם למדור. ואולם משהותקנה תקנה מיוחדת לגבי מדור האלמנה, נקבעת זכותה של האלמנה לפי גדרי התקנה המיוחדת בלבד, וזכותה של האלמנה למדור מדין מזונות בטלה.

המחבר בשולחן ערוך (אבה"ע, סימן צד סע' א-ב;ד-ה) העתיק את דברי הרמב"ם בעניין זה כלשונם, ופירושם של הרא"ש והרמב"ן לא נתקבל בקרב הפוסקים האחרונים.

בפסיקת בתי הדין הרבניים בישראל התקבלה ההנחה, שזכות האלמנה למדור נובעת הן מתנאי הכתובה המיוחד, והן מכוח זכותה הכללית למזונות, ומכוחה אף נקבע בפרשה אחת כי תביעת אלמנה למדור, לעניין סמכותו של בית הדין, דינה כתביעה למזונות[297].

סיכום

כפי שראינו, זכותה של האלמנה למדור כלפי היורשים מיוחדת בשני דברים. ראשית, משום שאלמלא היה תנאי ב"ד מיוחד לעניין זה, יכולים היינו לראות חובה זו כוחלק מחובת המזונות הכללית, ושנית, משום שתנאי ב"ד מתייחס לנכס ספציפי, ואינו רובץ על העיזבון באופן כללי. הראשונים נחלקו, בשאלה האם למרות קיומו של תנאי בית הדין המיוחד, יש לראות את הזכות למדור כפרט מדיני המזונות, אלא שתנאי בית דין קבע שכשאפשר לקיים את דין "ביתי", נתייחד אותו הבית לפירעון זכותה של האלמנה (הרמב"ם), או שמא תנאי בית הדין ממצה את הזכות למדור, ואין להשלים את זכות המדור ע"י פנייה לדיני המזונות הכלליים. (כך סברו הרא"ש והרמב"ן, והריטב"א)

האחרונים נחלקו בשאלה האם תנאי ב"ד מקנה לאלמנה זכות קניינית במדור, או שמדובר בזכות מגורים בלבד.

---

[296] אישות, פרק יג הל' ו.

[297] תיק 4273/תש"י הנ"ל (לעיל הערה 17). ראה גם ערעור תשמ"ב/ 302, פד"ר י"ג 281.